

Національний аерокосмічний університет
ім. М. Є. Жуковського «ХАІ»

О. В. Прудникова

**ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ
ТА СВІТОГЛЯДНИЙ СЕНС**

Монографія

Харків
«Право»
2015

УДК 1:316.4:008
ББК 87.6
П85

Рекомендовано до друку вченою радою Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ» (протокол № 6 від 25 лютого 2015 р.)

Рецензенти:

В. С. Крисаченко – доктор філософських наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу геополітики та глобалістики Науково-дослідного інституту українознавства МОН України;

О. М. Кузь – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця;

Т. С. Павлова – доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Прудникова О. В.

П85 Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія / О. В. Прудникова. – Х. : Право, 2015. – 352 с.

ISBN 978-966-458-780-5

У монографії досліджуються фундаментальні світоглядні й загальнотеоретичні засади інформаційної культури. Основна увага зосереджена на висвітленні проблем становлення й розвитку типологічних і структурно-функціональних модусів інформаційної культури. Розглянуті онтологічні та екзистенційно-соціальні виміри інформаційної культури у соціальних практиках сучасності. Проаналізований вплив засобів масової комунікації на експлікації інформаційної культури, виокремлені детермінанти становлення інформаційної культури в українському суспільстві та окреслені перспективи її розвитку.

Видання розраховане на фахівців, експертів і вчених, викладачів, аспірантів, студентів, державних службовців та всіх, хто цікавиться проблемами інформаційної культури, інформації, інформаційних комунікацій, інформаційного суспільства.

УДК 1:316.4:008
ББК 87.6

ISBN 978-966-458-780-5

© Прудникова О. В., 2015
© Видавництво «Право», 2015

Зміст

Передмова.....	5
----------------	---

Розділ 1 ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ У РОЗУМІННІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

1.1. Інформаційне суспільство як соціокультурний феномен науково-технічного прогресу	13
1.2. Інформаційні процеси й інформаційна культура	40

Розділ 2 ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

2.1. Структурно-функціональний контекст інформаційної культури.....	63
2.2. Інформаційна культура як уособлення творчої діяльності	85

Розділ 3 ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА У СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ РЕАЛЬНОСТІ

3.1. Соціально-практичний вимір сучасної інформаційної культури.....	116
3.2. Особистість і суспільство як об'єкти інформаційної культури.....	140

Розділ 4 МАСОВІ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА БУТТЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

4.1. Масові комунікації в інформаційно-культурному полі сучасності	164
4.2. Інформаційна культура телевізуального простору та віртуальної реальності	188

Розділ 5
ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА
СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

5.1. Вплив глобалізації на становлення інформаційної культури в українському соціумі.....	238
5.2. Взаємообумовленість національної та інформаційної культур: вітчизняні реалії.....	261
Інформаційна культура в Україні: проблеми та перспективи (замість післямови).....	282
Література	306

Передмова

Сучасна інформаційна епоха, яка з проекту перетворилась на реальність, уже виявляє як сильні, так і слабкі свої сторони, проявляється у нових формах і феноменах, породжує небувалі можливості й ризики. Формується єдине інформаційне середовище, яке визначає нову культуру як суспільства в цілому, так і кожної людини окремо. Нинішній етап розвитку цивілізації характеризується тим, що жодна сфера буття людини не може нормально функціонувати і розвиватися без своєчасного й повного забезпечення необхідною інформацією, уміння її швидко, якісно й адекватно сприймати, зберігати, обробляти, використовувати і передавати.

Проблеми, пов'язані з інформацією і з усіма похідними від неї феноменами, мають велике значення для будь-якої людської спільноти у зв'язку зі вступом сучасної світової спільноти в інформаційну еру свого розвитку. Останні роки характеризуються активним упровадженням нових інтелектуальних інформаційних технологій в усі сфери й види людської діяльності; глобально розрослася по всіх країнах і континентах інформаційна мережа Інтернет. Інформаційна сфера активно перетворюється у віртуальне середовище цієї мережі.

Інформація завжди впливала на формування особистості, її світогляд, стереотипи поведінки, ступінь громадської активності та загальну культуру як окремих індивідів, різних груп, так і суспільства в цілому. Зростаючі інформаційні потоки роблять процеси сприйняття, розуміння та оцінювання інформації все більш складними.

Одним із найяскравіших явищ епохи інформатизації стає формування нової культури, тому в ситуації, що складається сьогодні, виникла необхідність у глибокій розробці категорії «інформаційна культура» і проблем, пов'язаних із формуванням інформаційного суспільства. Інформаційна культура задає, формує інформаційні програми діяльності, які виступають

у духовному світі особистості й суспільства і як орієнтири-цілі, і як імперативи-приписи, і як вимоги, і як заборони. Тим самим інформаційна культура виконує функцію і умови, і фактора, і критерію ступеня розвиненості особистості й суспільства.

Існуючі публікації з проблеми інформаційної культури констатують наявність величезного емпіричного матеріалу, актуальність і значущість цієї проблеми, підвищення її ролі в системі управління суспільними процесами. Разом з тим саме поняття «інформаційна культура» остаточно не прояснене і тлумачиться по-різному з огляду на наявність низки методологічних підходів. Ці проблеми намагаються вирішити фахівці як у галузі інформатики, кібернетики, педагогіки, психології, так і в галузі філософії, щоправда, суттєво менше.

Отже, актуальність вивчення проблеми інформаційної культури обумовлена такими підставами.

По-перше, ця проблема концентрує увагу дослідників на досягнутому рівні поведінки з інформацією, дозволяє міркувати про спрямованість і швидкість зміни інформаційних процесів і, таким чином, прогнозувати її подальший розвиток. Це обумовлює актуальність світоглядних аспектів проблеми.

По-друге, дослідження особливостей формування та розвитку інформаційної культури визначається практичними потребами, оскільки сприяє осмисленню якісних змін суспільства, глибоких соціальних змін, особливо характерних для сучасного етапу розвитку цивілізації, показуючи тим самим суперечливий характер досліджуваного феномену. Це визначає актуальність соціально-праксеологічного аспекту проблеми.

По-третє, важливість філософського осмислення проблеми інформаційної культури визначається недостатністю її дослідження в рамках окремих наук (педагогіка, інформатика та ін.). Це зумовило потребу у глибокому аналізі світоглядних, соціальних і методологічних аспектів проблеми інформаційної культури.

По-четверте, слід окремо відзначити недостатню розробленість проблеми інформаційної культури у філософському аспекті. Це обумовлено багатозначністю термінів «інформація» й «культура», які й визначають зміст категорії «інформаційна культура». Усі перераховані вище аспекти обумовлюють потребу у філософському осмисленні інформаційної культури, значення і роль якої зростає останнім часом пропорційно збільшенню обсягу інформації в суспільстві.

По-н'яте, інформатизація суспільства й динаміка інформаційних потоків породили проблему кризи соціокультурної ідентифікації: у процесах соціалізації особистості в сьогоdnішньому інформаційному світі намітилися радикальні розриви й несумісності орієнтирів і цінностей. Криза соціокультурної ідентичності, що відбувається в інформаційному суспільстві, постає як складний соціокультурний феномен: саме в актуальному просторі інформаційної культури надзвичайно ускладнені процеси ідентифікації спільнот і одиничних соціальних суб'єктів — виявляються втраченими багато компонентів гносеологічних і ціннісних орієнтирів. Особливо це є актуальним у зв'язку з різким збільшенням мережевих користувачів, розвитком комп'ютерних технологій, прискореними темпами інформатизації суспільства і неясними наслідками цих процесів.

По-шосте, увага дослідників до проблеми інформаційної культури обумовлена також тим, що сучасний світ вступив у фазу активного інформаційного розвитку, яка характеризується глобальністю інформаційних процесів. Інформаційні загрози справляють дедалі негативніший вплив на розвиток, виховання, освіту, психіку особистості, здоров'я, особистісні характеристики, політичні орієнтації, ідеологічні установки, життєві запити різних верств суспільства, а також на процеси реалізації загальнодержавних програм, на національні інтереси та соціокультурні потреби людей. Інформаційні загрози суспільній свідомості виявляються у зниженні загального рівня культури населення, утраті духовних цінностей, у поширенні антигуманних ідей і, як наслідок, у неадекватній поведінці окремих осіб, груп і мас у цілому.

Таким чином, теоретична побудова наукової концепції, яка синтезує проблеми інформаційної культури в інформаційному суспільстві, є надзвичайно актуальним завданням. Така актуальність зумовлена, з одного боку, теоретичними потребами, пов'язаними зі світоглядно-методологічним забезпеченням оптимального функціонування сучасних соціумів, які знаходяться в умовах становлення й розвитку інформаційного суспільства, а з другого — практичними потребами формування й розвитку очікуваного суспільством рівня інформаційної культури як окремих соціальних суб'єктів, так і суспільства в цілому.

До сьогодні в науковому дискурсі філософських, культурологічних, політологічних, соціологічних та багатьох інших наук проблема інформаційної культури вже досліджувалася доволі часто. Разом з тим є всі підстави констатувати, що у вітчизняній науковій парадигмі вказана проблема не знайшла належного висвітлення на концептуальному рівні.

Філософського аспекту проблеми інформації та інформаційної культури тією чи іншою мірою торкалися фахівці різних галузей наукового й філософського знання. Початок дослідженню цієї проблеми було покладено в середині ХХ ст.

У вітчизняній науці проблеми інформаційної культури здебільшого досліджуються представниками педагогіки й культурології. Основне теоретичне підґрунтя для філософського осмислення досліджуваної проблеми міститься переважно в доробках зарубіжних, зокрема російських, дослідників і лише в окремих контекстах — українських.

Ураховуючи це, можливим є виділення декількох груп наукових праць, що відповідають певній структурі потреб дослідження.

Першу групу праць складають фундаментальні доробки з проблем інформації. Поняття інформації докладно розглядалося у філософській і науковій літературі у зв'язку з появою кібернетики й поширенням її принципів і підходів на різні галузі науки. Уперше феномен інформації як об'єкт самостійного дослідження було розглянуто в роботах К. Шеннона й Н. Вінера, що належать до 40-х рр. ХХ ст. Крім того, суттєвий внесок у теорію інформації здійснили У. Ешбі, В. Глушков, Н. Ващекін, С. Пасхін, А. Урсул та ін. Нового імпульсу цим обговоренням додала поява синергетики (праці Г. Хакена, С. Капіці, І. Пригожина, Л. Кондрашова, Є. Князевої, С. Курдюмова, Н. Моїсєєва та інших відомих авторів).

У їх теоріях інформація розумілася, з одного боку, як невизначеність, що знімається, зменшується, а з другого — інформація характеризувала тепер не тільки аспект людського спілкування, а й комунікативні явища в техніці та інших процесах. Власне, починаючи з цього часу можна вести мову про появу поняття «інформаційна культура» й самостійного аналізу інформаційних процесів у культурі.

Велику значущість для цього дослідження мають роботи канадського соціолога М. Маклюєна, який пов'язував соціокультурний процес з особливостями отримання, переробки й передачі інформації. Ще в 1960-х рр. він висунув тезу, що зміна епох в історії людства визначається панівними засобами комунікації (мова, преса, телебачення, комп'ютер тощо).

У другу групу є сенс виділити наукові доробки стосовно проблеми інформаційного суспільства. У рамках концепцій, запропонованих західними дослідниками (Д. Беллом, М. Кастельсом, Р. Катцом, Д. Лайоном, Дж. Мартіном, Є. Масудою, Ф. Махлупом, Р. Пойрером, М. Поратом,

Д. Рісменом, Т. Стоуньєром, Е. Тоффлером, А. Туреном, Ф. Фукуямою, Ф. Хайєком, Ю. Хаяши та ін.), інформаційне суспільство виступає як конкретна форма постіндустріального соціально-економічного розвитку і в цілому розглядається як модель розвитку соціальних зв'язків та відносин, формування якої відбувається за рахунок досягнень «електронної революції», а також завдяки швидкому розвитку комп'ютерної техніки та інформаційно-комунікативних технологій. У зв'язку з цим становлення інформаційного суспільства розглядається як соціотехнічна проблема, що вимагає для свого вирішення послідовного і пріоритетного розвитку технічних інновацій, упровадження їх у соціальну практику, а також активного освоєння всього комплексу соціально-політичних можливостей та економічних вигод, які випливають з їх технічного потенціалу. Крім того, у працях таких відомих авторів, як Ю. Хабермас, Е. Гідденс, У. Бек, Ж. Бодрійєр, З. Бауман, Д. Белл, Зб. Бжезинський, В. Дайзард, Р. Девіс, Дж. Мартін, Дж. Нейсбіт, Ж. Рюс, Е. Тоффлер, моделюються зміни, пов'язані зі становленням і розвитком інформаційного суспільства та його еволюцією до суспільства знань.

Суттєвий внесок у розробку теорії інформаційного суспільства зробили російські (І. Алексєєва, Г. Бехманн, Р. Жданов, В. Іжболдін, В. Іноземцев, К. Колін, Н. Моїсєєв, І. Негодаєв, Л. Ракітов, В. Судаков та ін.) та українські дослідники (В. Андрущенко, В. Бебик, Ю. Бех, О. Висоцька, С. Горєвалов, О. Гриценок, Л. Губернський, О. Данильєв, В. Данілієв, О. Дзьобань, О. Дольська, С. Жданенко, Ю. Калиновський, В. Копилов, О. Кривлюк, В. Кремень, В. Лях, О. Наумкіна, В. Огнев'юк, М. Ожеван, М. Онопрієнко, В. Пазенко, В. Пилипчук, Г. Почепцов, К. Райда, О. Ральчук, Л. Рижко та ін.).

Суттєву роль у становленні та розвитку теорії інформаційного суспільства відіграли діяльність ООН, ЮНЕСКО та спеціалізованих установ у галузі інформації, політичні, економічні, правові та комплексні європейські міністерські конференції Ради Європи з інформації; доповідь М. Бангеманна «Європа і глобальне інформаційне суспільство: рекомендації для Європейської Ради ЄС» (1994); «Електронна Європа» та «Електронна Європа+»; «Ініціатива 2010» та «Європа 2010»; «Цифровий порядок денний для Європи», європейські та світові саміти з інформаційного суспільства (2003–2005); економічні, технологічні, культурологічні рамкові програми ЄС (1983–2012) і на перспективу до 2015 р. Суттєвою є також роль політики Ради Європи у галузі інформації (1986–2015).

До *третьої групи наукових праць* слід віднести доробки Г. Воробйова, А. Гречихіна, Н. Зінов'євої, Ю. Зубова, В. Петрова, Л. Скворцова та інших, у яких досліджуються фундаментальні теоретико-методологічні проблеми інформаційної культури суспільства і особистості, їх філософські підстави. Сюди ж можна віднести праці світоглядного характеру С. Андреева, В. Афанасьєва, В. Борева, В. Даніл'яна, А. Коваленка, А. Ракітова, С. Смирнова, О. Суханова та ін. Загальнотеоретичні питання інформаційної культури в цілому досліджують Р. Гіляревський, Б. Глінський, Ю. Горський, О. Данильян, О. Єфімов, А. Манкевич, О. Михайлов, Г. Павленко, Г. Смолян, О. Соколов, А. Чорний і деякі інші вчені. У їхніх працях відображені сутнісні особливості інформаційної культури, зроблені цікаві спроби визначення змісту цього поняття та розкриття його структури.

Четверту групу утворюють праці І. Вінічука, Л. Гонюкової, В. Гришина, Т. Ілларіонової, М. Карашука, Л. Климанської, Є. Макаренка, С. Петракова, Т. Петріва, В. Пожуєва, С. Попова, О. Проскуріної, О. Ракітова, А. Рачинського, О. Русакова, В. Стоцького, О. Трухачова та інших, де розглядаються підходи до формування сучасної інформаційної політики як найважливішої складової інформаційної культури та визначення місця й ролі інформаційно-комунікативних технологій у соціально-політичній та культурній сферах.

У *п'яту групу* об'єднуються роботи, присвячені питанням формування інформаційної культури в освітньому й виховному аспектах (праці С. Антоніної, Ю. Афоніної, С. Богачова, Л. Болотової, Ю. Брановського, В. Воронкової, М. Вохришевої, Л. Герасіної, А. Гетьмана, Ю. Калиновського, Г. Клімової, В. Лозового, Є. Мануйлова, Н. Остряньської, А. Степаненко, В. Степанова, М. Требіна, В. Шаповалова, С. Шефеля, В. Шостака та ін.).

До *шостої групи* доцільно віднести наукові праці, в яких розглядається роль інформації в контексті культури, при цьому в центрі уваги опиняється проблема передачі, переробки та зберігання інформації, підкреслюється значення інформації для життєдіяльності та подальшого розвитку культури (праці В. Брижка, М. Ващекіна, О. Жорнової, В. Когана, Т. Кузнецової, Т. Лютого, М. Міріманової, А. Урсула, Ю. Шрейдера та ін.).

Сьому групу складають доробки стосовно проблеми інформаційної культури в контексті інформаційних воєн, інформаційного насильства та інформаційно-психологічної безпеки та які розглядаються як продукт інформаційної революції. Серед вчених, що працюють у цьому напрямі, слід ви-

ділити О. Дзьобаня, Д. Кіслова, С. Комова, Д. Ловцова, О. Марунченка, М. Ожевана, В. Пилипчука, Г. Почепцова, С. Решетіну та ін.

Аналіз наукових джерел стосовно проблем даного дослідження дозволяє зробити висновок, що на цей час відсутнє спеціальне наукове дослідження, в якому як самостійне завдання здійснювався б комплексний світоглядно-методологічний аналіз проблеми інформаційної культури в умовах інформаційних процесів у сучасному соціумі.

Отже, є всі підстави вважати, що звернення уваги вітчизняної наукової спільноти до досліджуваної проблеми дасть змогу соціальним суб'єктам усіх рівнів науково обгрунтовано вирішувати широкий спектр практичних завдань забезпечення процесу формування інформаційної культури в умовах інформаційного суспільства, вибору оптимальної стратегії й тактики культурного розвитку, визначення прийнятної соціальної цінності соціокультурних перетворень, що здійснюються в інформаційній сфері.

Стратегічним завданням авторського дослідження є соціально-філософська концептуалізація природи інформаційної культури в умовах інформаційного суспільства. Формування авторської концепції, згідно з авторським задумом, експлікує три групи завдань. *Перша група* — це визначення так званого світоглядного й методологічного підґрунтя авторської концепції, тобто виведення концепції з історії ідеї, «генеруючої ідеї», фундація авторської концепції на ідеях попередніх дослідників інформаційного суспільства, культури взагалі та інформаційної культури зокрема. Це атрибутивна ознака і ригорична вимога будь-якої філософської концептуалізації. *Друга група* — це окреслення цілком визначеного, адекватного, евристично перспективного теоретичного і методологічного простору, який було створено за допомогою узагальнення результатів наукових досліджень різних наук на базі принципу взаємодоповнюваності наукових методів різних рівнів наукового пізнання. І нарешті, *третьа група* — це артикулювання базових концептів цієї концепції, яке полягає у визначенні основних положень, що дають сутнісні знання про природу інформаційної культури та її особливості в умовах інформаційного суспільства.

Смислове розгортання даного завдання концептуалізації наведено у наступних розділах та підрозділах.

Сподіваємось, що монографія, яка пропонується, сприятиме більш глибокому осмисленню проблеми переорієнтації пізнавальної стратегії сучасної науки, спрямованої на здійснення інтеграції гуманітарно-соціологічного

знання в напрямі дослідження ролі інформаційної культури в умовах становлення інформаційного суспільства. Результати дослідження покликані стимулювати науковий дискурс стосовно подальшого змістовного збагачення тезаурусу соціально-філософської рефлексії інформаційної культури і на цій підставі мають сприяти вибудовуванню топологічної схеми співвідношення інформаційного суспільства й факторів інформокультурогенезу.

Репрезентація авторської концепції інформаційної культури в інформаційному суспільстві базується на прагненні зробити конкретний внесок у створення фундаментального підґрунтя для більш прикладних наукових досліджень. Авторська концепція інформаційної культури спрямована на більш глибоке осмислення проблеми інформаційної культури в умовах побудови інформаційного суспільства, вона може бути використана у науково-дослідній діяльності з проблем інформаційного суспільства та інформаційної культури, у дослідженні конкретних типів останньої, а також у розробці теоретико-методологічних основ філософії культури, культурології, соціальної інформатики, конфліктології.

Автор висловлює щире вдячність професорам В. О. Копилову, В. О. Лозовому та Є. М. Мануйлову за цінні поради та підтримку в процесі підготовки рукопису до видання.

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ У РОЗУМІННІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

1.1. Інформаційне суспільство як соціокультурний феномен науково-технічного прогресу

У процесі концептуалізації розуміння природи інформаційної культури в умовах інформаційного суспільства виникає нагальна потреба в уточненні ключових уявлень стосовно сутності останнього. З розвитком інформаційного суспільства зазвичай пов'язують пост-індустріальний стан людської цивілізації. Тут мова йде про суспільство, рівень якого значною мірою визначається кількістю і якістю накопиченої інформації, її свободою та доступністю. Сучасна соціокультурна динаміка формує новий тип суспільства, де інформаційна складова є невід'ємною і основною, домінуючою її частиною. Виникнення інформаційного суспільства нерозривно пов'язане з усвідомленням фундаментальної ролі інформації в суспільному розвитку, розглядом у широкому соціокультурному контексті таких феноменів, як інформаційні ресурси, нові інформаційні технології, інформатизація. Тут необхідно наголосити на *фундаментальній ролі інформації* саме в *сучасному суспільстві*, оскільки акумуляція, переробка й трансляція інформації мали важливе значення в усіх соціумах від стародавніх часів до сучасності.

Особливого значення в інформаційному суспільстві набуває підвищення інформаційної культури особистості й суспільства в цілому. Сьогодні є всі підстави вести мову про формування нової інформаційної культури, яка може стати елементом загальної культури людства.

Інформаційне суспільство як соціальна, економічна й передусім, що концептуально важливо, культурна система є об'єктом уваги дослідників вже з 60-х рр. ХХ ст., коли стали очевидними риси зміни парадигми епохи. У цей же час конституювався і сам термін «інформаційне суспільство», уведений у науковий обіг майже одночасно американськими і японськими дослідниками. Основною ознакою і якісним параметром суспільства нового типу були визнані особлива роль знання й заснованих на ньому технологій, домінування інформації, прискорення технічного прогресу, зменшення частки матеріального виробництва в сукупному суспільному продукті, розвиток сектору послуг, підвищення якості життя.

Формування концепцій інформаційного суспільства обумовлене стрімкими змінами в технологічній сфері, що привело до домінування цивілізаційного підходу до історичного процесу, що, у свою чергу, дозволяє фіксувати різні стадії цивілізаційного розвитку людства шляхом технологічного прогресу. Обґрунтування Д. Беллом існування доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства, Е. Тоффлером — «першої», «другої» й «Третьої» хвилі, П. Дракером — капіталістичного й посткапіталістичного суспільства, Р. Інглєгартом — модернізації та постмодернізації, по суті, означало побудову комплексної теорії суспільної еволюції, теорії прогресу.

Очевидно, що в межах означених концепцій акцентувались різні складові процесів розвитку — економічні, політичні, інформаційно-технологічні, соціокультурні, що привело до розвитку теорії інформаційного суспільства, яка стала настільки ж впливовою, як постіндустріальна концепція і концепція постмодерніті.

Що ж стосується самого терміна «інформаційне суспільство», то він став фактично єдиною альтернативою поняттю «постіндустріальне суспільство», дезактуалізувавши такі, як «постбуржуазне», «посткапіталістичне», «постпідприємницьке», «постринкове», «посттрадиційне», «постісторичне», «технотронне», «програмоване», «суспільство, засноване на знаннях», «конвенціональне», «активне», «добре».

Утім найбільш актуальними виявилися два з них — суспільство «постіндустріальне» і «інформаційне». На думку Д. Белла, термін «постіндустріальне суспільство» більш точно, аніж терміни «суспіль-

ство знання», «інформаційне суспільство», «суспільство професіоналів», відображає ту «швидку ерозію», якої зазнали «старі суспільні відносини (засновані на власності), владні структури (сконцентровані на вузьких елітах) і буржуазна культура (що базується на принципах економії й відкладеного задоволення)» [28]. Ці висловлювання Д. Белла не суперечать тому факту, що навіть у назвах своїх наукових праць («Прихід постіндустріального суспільства. Авантюра в соціальному прогнозі» (1973), «Соціальні рамки інформаційного суспільства» (1980)) автор звертається до термінів і «постіндустріальне», і «інформаційне». Термін «інформаційне суспільство» відкидає і М. Кастельс, віддаючи перевагу іншому поняттю — «інформаціональне суспільство» й обґрунтовує необхідність подібного розрізнення тим, що інформація, що розуміється як трансляція знання, мала важливе значення у всіх суспільствах, включаючи середньовічну Європу. Термін же «інформаціональне» «вказує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають у цей історичний період, генерування, обробка і передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади» [187, с. 42–43].

Концептуалізуючи розуміння природи інформаційної культури, пошлемося на точку зору Є. Скороварової, яка справедливо зазначає у даному контексті, що інформаційна природа культурних систем у рамках традиційних суспільств була не примордіальним (зародковим) феноменом соціокультурних практик, а засобом їх функціональної організації, у той час як у інформаціональній організації суспільного буття вона постає як субстанціональна форма, що не тільки супроводжує, а й визначає різноманітні форми цього буття. Інформаційні революції поступово приводять до зростання обсягів соціальної інформації й швидкості її трансляції, суттєво змінюючи комунікативний простір сьогодення. Це створює певні соціокультурні суперечності, оскільки комунікативні сценарії й програми, характерні для культури традиційних суспільств, перебувають у конфлікті із комунікативними фреймами (структурами, що містять певну інформацію) останнього століття, а поява Інтернету знов змінює інформаційну культуру, яка була сформована завдяки винаходу і поширенню телеграфу, телефону, радіо, телебачення і кінематографу [406, с. 182].

Вивчаючи проблему специфіки «інформаціонального» суспільства, М. Кастельс категорично заперечує проти спрощеної версії постіндустріалізму, згідно з якою суспільна еволюція веде до формування подібного суспільства. Дослідник представляє репрезентативний емпіричний матеріал, виявляючи відповідність між специфічною техноекономічною парадигмою і соціальною структурою, послідовно доводячи, що постіндустріальний етап є більш високою стадією розвитку індустріального й визначається таким способом розвитку, де основним джерелом продуктивності стає кількісне зростання факторів виробництва (праці, капіталу та природних ресурсів) разом із використанням нових джерел енергії. «Інформаціональну» ж стадію розвитку характеризують принципово нові риси, у тому числі якісна здатність оптимізувати поєднання й використання факторів виробництва на основі знання та інформації [187, с. 14–15].

Незважаючи на обґрунтованість подібних термінологічних установок, є очевидним, що і інформаційні, і постіндустріальні концепції описують єдину реальність, якою виступає суспільство, орієнтоване на знання та інформацію як основний виробничий ресурс. І не настільки принципово, що Є. Масуда визначає інформаційне суспільство як вищу стадію розвитку постіндустріального суспільства [513], а У. Мартін, дослідник інформаційних технологій у Белфасті, — як «розвинене індустріальне суспільство» [511], що Д. Белл виділяє саму інформацію як ресурс суспільного розвитку [28], а М. Кастельс робить акцент на тому, що більш принциповою є «технологія для впливу на інформацію, а не просто інформація, призначена для впливу на технологію, як було у випадку попередніх технологічних революцій» [187].

У всіх випадках, як справедливо підкреслює О. Костіна, спільність методологічних підходів виявляється з усією очевидністю, що й дозволяє при аналізі культури інформаційного суспільства спиратися і на постіндустріальні, і на інформаційні концепції [220, с. 73]. На наше переконання, саме ці теоретико-методологічні підходи і мають використовуватися при визначенні так званих протоконцепцій. Інформаційний простір, у який людство ввійшло кілька десятиліть тому, відповідає принципово новому стану культури. Оцінюючи цей стан і виділяючи його якісні параметри, дослідники прагнуть встановити

взаємну кореляцію між технологічним і культурним розвитком суспільства. І тут явно виокремлюються два підходи: інформаційно-технологічний, у межах якого інформація та способи її трансляції виділяються як основна рушійна сила прогресу, і культурологічний, що оцінює культуру як першопричину розвитку суспільства і всіх його систем. Якщо говорити про тенденції розвитку наукової думки у таких напрямках, то можна констатувати поступове утвердження другого підходу, який почав виступати на рівних із тотально домінуючим аж до 1990-х рр. першим підходом.

Отже, у межах технологічного підходу домінує думка про те, що технотронна революція накладає свій відбиток на характер образного сприйняття дійсності, що прагне глобальності, на специфіку соціального життя, що прагне фрагментації, на особливості формування спільнот, які відмовляються від національних ідеологій і спираються або на глобальні, або на вузьколокальні смисли й цінності. У цьому сенсі історію можна представити як специфічний процес розвитку інформації, де зміст економічної, соціальної та культурної складових безпосередньо пов'язаний із характером змісту комунікації і, як справедливо зазначає В. Копилов, з якістю циркулюючого у цьому суспільстві знання [205; 213]. Ця ідея, по суті, становить основу постіндустріальних та інформаційних концепцій, що розглядають історичний процес у рамках цивілізаційного підходу. Тут кожен більш ефективний спосіб передачі інформації (починаючи від усного слова, писемності, друкованої епохи і, нарешті, електронної ери) розглядається як більш прогресивний щодо попереднього, а основна логіка цивілізаційного розвитку осмислюється в її зв'язку з процесом формування соціальними системами більш оптимальних з точки зору швидкості й чистоти способів передачі повідомлення. Усі технологічно неефективні способи трансляції інформації в межах цієї концептуальної побудови виступають як застарілі, приречені на загибель, причому домінування нових технологій у «технотронному суспільстві» дає нові можливості для дезінтеграції досить стійких суспільно-ідеологічних систем.

Однією з найбільш опрацьованих і відомих концепцій технологічного детермінізму стала концепція М. Маклюєна [266], у рамках якої зміна епох в історії людства розглядається як залежна від зміни

каналів комунікації, де інформаційна ера (електронна «галактика Марконі») виступає як одна зі стадій розвитку засобів комунікації, що прийшла на зміну епохам дописьмового варварства, фонетичного листа та друкованої «Галактики Гутенберга». Причому, якщо письмо-ва комунікація, кодифікована в знаках алфавіту, що змінила оро-акустичний спосіб спілкування, домінуючий на дописьмовому етапі, «локалізувалася» у простір і час, посилюючи відчуження, ліквідує співпричетність окремих індивідів до соціальних процесів, то сьогоднішні електронні системи, поставляючи інформацію про середовища, «гармонізують» людські відносини, перетворюючи всю планету на «глобальне село» [265; 354].

Аудіовізуальна епоха, за словами М. Маклюена, відновлює порушений оральним і візуальним типами культури сенсорний баланс, рівномірно і більш «фізіологічно» розподіляє навантаження між зором і слухом, а також дозволяє людині перебувати в центрі подій і природно-емоційно реагувати на події у світі. Якісною специфікою сучасної стадії розвитку комунікації є її глобальність [367]. Тут перетворення інформації та комунікації у продуктивну силу неминуче призводить до виходу за межі європейської соціокультурної системи і підпорядкування новим глобальним тенденціям управління, пов'язаним із подоланням національно-державних кордонів і культурно-цивілізаційних просторів. При цьому в рамках однієї соціокультурної системи у досить еkleктичному поєднанні можуть бути представлені різні способи знакової фіксації реальності, кожному з яких відповідає певний рівень розвитку соціальності, культурно-історичний і ціннісний зміст [12; 201; 336].

Не всі з цих інформаційних систем відповідають ідеальному з точки зору економічної ефективності стану. Але саме це поєднання технологічної та інших реальностей і становить специфіку кожного з культурних світів, втілюючи найбільш ефективний спосіб його існування. Якісний стан подібних комунікаційних систем обумовлений цілою низкою обставин, серед яких домінуючими є такі, як характер виробничої діяльності, тип міжкультурних зв'язків, особливості історичного розвитку, специфіка соціальної структури.

Вважаючи неправомірним трактувати інформацію як економічну сутність і теоретично виправдовувати поширення товарних відносин

на інформаційну сферу, М. Постер [514] наполягає на тому, що для адекватного розуміння соціальних відносин в епоху конвергенції обчислювальної техніки і техніки засобів зв'язку необхідними є дослідження змін у структурі комунікаційного досвіду. Однак, постулюючи цю підставу здійснюваного ним аналізу соціокультурної реальності, автор залишається в межах маклюєнівського підходу, виділяючи такі ступені виробництва інформації, як усно опосередкований обмін «обличчям до обличчя», письмовий обмін, опосередкований друком та електронно-опосередкований обмін.

Аналогічний підхід обґрунтовується й американським ученим Д. Робертсоном, який у своїй роботі «Інформаційна революція» [516] простежує всі етапи інформаційного розвитку суспільства. Автор доводить, що принцип кодування інформації безпосередньо впливає на рівень і якість знання, починаючи від першої комунікаційної революції, пов'язаної з формуванням мови, і закінчуючи останньою — електронною, мережевою, і по суті визначає характер домінуючої на певному історичному відрізку культури. Так, пряме мовне спілкування дописемної культури певним чином обмежувало рівень, обсяг, доступність і сферу функціонування знань рамками родоплемінної спільноти. Друга інформаційна революція, пов'язана з винаходом писемності, означала істотний прорив у всіх галузях культури. Книгодрукування привело до третьої інформаційної революції, перетворивши виробництво (індустріальне суспільство), соціум і культуру. Четверта (пов'язана з винаходом електрики) і п'ята революції (обумовлена виникненням мікропроцесорної технології) привели до суспільства, побудованого на знаннях, роль культури в якому «колосоально зростає» [516].

На працю Д. Робертсона посилається і А. Ракітов, який обґрунтовує взаємозв'язок історії, інформації та культури. Автор услід за Д. Робертсоном простежує всі етапи інформаційного розвитку і показує вплив технології на якість культури й цивілізації. Зокрема, відзначаючи колосальне збільшення обсягу пам'яті, а отже, і знань, пов'язане з винаходом письма, автор показує, що ця нова інформаційна система продукувала нову технологію управління, що веде до створення держави [378].

Таким чином, характер комунікації, особливості домінуючих знакових систем і тип формалізації знання виступають у таких концепціях як основні детермінанти економічного розвитку, соціальної організації й передусім культури. Не заперечуючи продуктивність цього підходу, разом з тим хотілося б акцентуватися на іншому концептуально значущому для даного дослідження аспекті цієї проблеми і відзначити, що залежність специфіки соціокультурної системи від комунікаційних технологій має неоднобічний характер. Як видається, не інформація впливає на цю систему (це правильно, але лише частково), а, навпаки, сама ця система викликає до життя ті комунікаційні технології, які відповідають її потребам. Аналогічну позицію відстоював, як відомо, і М. Вебер, який переконливо показав, що не тип економічних відносин визначає характер культури, а навпаки — культура (у даному випадку тип релігії) детермінує систему економічних відносин [59]. Не писемність породжує нову технологію управління й державу як інший тип економічної та соціальної організації, а навпаки, виникнення держави з її диференційованою системою знань, єдиною релігією і поширенням єдиного закону на багато народів і етносів, що володіють різними мовами, які вимагають їх перекладу, як правило, приводить до виникнення писемності. Наприклад, говорячи про друкований епос і не заперечуючи того впливу, який здійснив новий друкований спосіб поширення інформації на європейське суспільство та його економіку, уявляється необхідним відзначити, що прихід епохи Гутенберга був обумовлений усім ходом розвитку європейської цивілізації і формуванням вже в XV ст. тих її якостей, які знайшли повне втілення в культурі Нового часу з його гуманізмом, історизмом і раціоналізмом. Інакше, як пояснити той факт, що складальні способи виробництва тексту були відомі й раніше, але не привели до помітних соціальних трансформацій? Наприклад, у Китаї верстат для тиражування ієрогліфічного листа зі змінними літерами був винайдений у XI ст. [461], проте ця подія не здійснила настільки істотного впливу на розвиток східної цивілізації. У Західній же Європі винахід Гутенберга став початком третьої інформаційної революції, за значенням дорівнюваної першій — формування мови, і другій — винаходу писемності [220, с. 76].